

MARIAN BUTKIEWICZ

RODY GNIAZDOWE SZLACHTY ZIEMI BIELSKIEJ W KOŃCU XVI WIEKU STUDIUM SPOŁECZNO-GOSPODARCZE

Pod koniec średniowiecza rody wschodniej części Mazowsza określane były w źródłach mianem "gniazd" lub "plemion". Tam drobna szlachta zachowała najwięcej cech typowej organizacji rodowej¹. Podobna sytuacja ukształtowała się na terenie sąsiedniego Podlasia². Była to właściwa patronimia złożona z rozrodzonych rodzin wchodzących w skład stanu szlacheckiego.

Zagadnieniem charakterystyki rodów gniazdowych historycy zajmowali się od dawna; tym niemniej do tej pory nie ma sprecyzowanej definicji rodu gniazdowego³. Interesująca, odpowiadająca stosunkom panującym na terenie Podlasia, jest teoria Handelsmana, Łowmiańskiego i Tymienieckiego, którzy poprzez gniazdo rozumieli gałąź jakiegoś rodu osiadłego w dziedzicznej miejscowości⁴. Do tej definicji dodajmy tezę S. Russockiego; twierdzi on mianowicie, że pamięć pochodzenia od wspólnego protoplasty daje wystarczającą podstawę, by pewna grupa krewnych została zaliczona do gniazdowców⁵.

Znakami rozpoznawczymi rodu szlacheckiego były: herb, zawołanie, upodobanie do określonych imion, a także nazwisko. Z czasem nazwisko stało się najlepszym

¹ J. B a r d a c h. *Uwagi o "rodowym" ustroju społeczeństwa i prawie bliższości w Polsce średniowiecznej*. "Czasopismo Prawno-Historyczne" 4:1952 s. 418; S. R u s s o c k i. *Mazowieckie rody gniazdowe. Kilka uwag w sprawie ich genezy i charakteru*. "Przegląd Historyczny" 52:1962 s. 2.

² Z. G l o g e r. *Dawna ziemia bielska i jej cząstkowa szlachta*. Warszawa 1873.

³ Dyskusję na temat sprecyzowania definicji rodu gniazdowego omawiają: Bardach (jw. s. 411-418) i Russocki (jw. s. 4-8).

⁴ M. H a n d e l s m a n. *Przywileje rodowe mazowieckie. Kilka uwag krytycznych*. "Miesięcznik Heraldyczny" 7:1914 s. 91; K. T y m i e n i e c k i. *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*. Warszawa 1921 s. 91; H. Ł o w m i a ń s k i. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa polskiego*. W: *Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*. Wilno 1931 s. 367.

⁵ R u s s o c k i, jw. s. 4.

symbolem identyfikacyjnym. Zawierało ono w sobie wspólność zamieszkania lub pochodzenia danej patronimii⁶.

Zasadniczym źródłem badań struktury społeczno-gospodarczej interesującej nas szlachty w XVI w. są rejestry poborowe. Najciekawsze, najbardziej dokładne dane pochodzą z okresu mobilizacji finansowej, związanej z potrzebami militarnymi Rzeczypospolitej, z okresu panowania Stefana Batorego. Był to jedyny, prawie powszechny podatek bezpośredni w Rzeczypospolitej⁷. Pieniądze zbierane przez poborców były skrzętnie rejestrowane w aktach skarbowych⁸. Sposób zapisu bywał różny: podawano sumę zebraną ze wsi, innym razem z całych okolic; były także spisy podatkowe prowadzone bardziej dokładnie, bo wymieniające nawet poszczególnych podatników. Z tej ostatniej grupy rejestrów wybraliśmy dwa, z 1577 i 1580 r.⁹ Zasadniczym motywem doboru była odmienność obu kwestionariuszy podatkowych oraz kompletność zapisu. Mianowicie uniwersał z 1578 r. zażądał od szlachty złożenia przysięgi, że sprawiedliwie odda pobór¹⁰. Stało się to podstawą do sporządzenia nowego formularza podatkowego. W latach późniejszych opierano się na ustaleniach z tego właśnie roku¹¹. Zmiany formularza są widoczne na kartach interesujących nas spisów podatkowych. Rejestr z 1577 r. był prowadzony oddzielnie dla różnych kategorii gruntów szlacheckich. Podawał on – w ramach parafii – włóki osiadłe, zaś w innym miejscu włóki szlacheckie. Oddzielnie wyszczególniano liczbę młynów, karczem i rzemieślników wiejskich, będących w posiadaniu szlachty. Kwestionariusz późniejszy nie obejmował takiego rozróżnienia, lecz m. in. podawał dokładnie zamożność poszczególnych podatników.

Rejestr z 1580 r. został wydany przez A. Jabłonowskiego w serii *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*¹². Znaczna liczba błędów, jaką znaleźliśmy

⁶ Bardach, jw. s. 423.

⁷ I. Gieysztor, A. Żaboklicka. *Rejestry poborowe na Mazowszu w XVI w.* "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 3:1855 s. 338.

⁸ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z 1629 r.* Oprac. W. Domin, J. Kolas, E. Trzyna, S. Żyga. Pod red. S. Ingłota. Wrocław 1956 s. XIII.

⁹ *Regest brania poboru włók szlacheckich nieosiadłych, z których się jeno po groszy 12 według uniwersału brano w roku 1577* (w tym spisie poborczy wbrew tytułowi brali pobór także z włók osiadłych); *Regest poborowy anni 80 w województwie podlaskim, powiatu bielskiego sprawiony przez mię Bieniasza Jalbrzyka Wyszeńskiego, poborcę.* W: *Regest poborowy województwa podlaskiego 1563-1594.* Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego. (Dalej: AGAD. ASK.) Dział Staropolski. Oddział I s. 161-293 i 567-650.

¹⁰ *Volumina Legum.* Wyd. J. Ochryzko. Petersburg 1859 t. 2 s. 198.

¹¹ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego* s. XIII.

¹² *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* T. 7 - Podlasie. Cz. 1 s. 90-128. W: *Źródła dziejowe.* Warszawa 1908 t. 17.

tam po konfrontacji z rękopisem, wykluczyła przydatność tego wydawnictwa do badań społeczno-gospodarczych¹³.

Na podstawie rejestrów z 1577 i 1580 r. wyselekcjonowaliśmy spośród bielskiej szlachty 171 rodów gniazdowych. Podstawowym kryterium wyboru było nazwisko, jakim posługiwał się dany ród. J. Matuszewski podaje, że nazwisko szlacheckie jest powszechnie dziedziczone dopiero od ok. 1600 r.¹⁴ W naszym jednak przypadku jest ono najlepszym określnikiem rodów szlacheckich, a tym bardziej gniazdowych. Zasadniczy proces zasiedlania ziemi bielskiej przez szlachtę dobiegał już końca¹⁵. Szlachta uzyskała, w miarę możliwości, strzeżone gniazda pierwotne, od których przyjmowała nazwiska. Nazwisko w posiadanych przez nas dokumentach z drugiej połowy XVI w. pojawiało się bardzo często. W wypadku wsi zamieszkałej wyłącznie lub w dużej części przez gniazdowców podawano jedno lub kilka nazwisk, natomiast przydomek lub imię ojca przy reszcie podatników. W osadach zamieszkałych przez członków różnych rodów zasadniczo wymieniano wszystkie nazwiska.

Możliwe są do przyjęcia inne kryteria selekcji. Jednak skromny zasób źródeł oraz ich typ nie pozwoliły przyjąć innej metody¹⁶. W naszym wypadku w skład tego samego rodu będziemy zaliczać szlachciców siedzących we wsi rodowej, a także wywodzących się z niej, a mieszkających poza gniazdem, którzy używają tego samego nazwiska.

Na temat szlachty podlaskiej pisano niewiele. Praktycznie nie mamy systematycznego opracowania dotyczącego rodów gniazdowych z tego terenu. Jedynie Z. Gloger w swoim szkicu wyszczególnia gniazda szlacheckie w formie spisu¹⁷. Z wartościowych opracowań tego okresu należy wymienić pracę A. Jabłonowskiego, który – prócz publikacji źródeł typu podatkowego z XVI w. – szczegółowo omówił różne dziedziny życia Podlasia tegoż wieku, wzbogacając tekst licznymi wyciągami

¹³ A. Jabłonowski na początku niniejszego wydania zastrzega, że: "[...] dla zaoszczędzenia miejsca nie ogłaszamy tego wykazu w dosłownym brzmieniu, tylko dajemy wyciąg danych statystycznych [...]" (*Polska XVI wieku*. T. 7 cz. 1 s. 90), tym niemniej nie podaje szczegółowych zasad opuszczeń. W praktyce czyni je dowolnie. Wobec tego zostaliśmy zmuszeni oprzeć się na rękopisie. Podobne usterki widać u A. Pawińskiego wydającego źródła tego samego typu dla Mazowsza (G i e y s z t o r, Ż a b o k l i c k a, jw. s. 339-342).

¹⁴ J. M a t u s z e w s k i. *Polskie nazwisko szlacheckie*. Łódź 1975 s. 33.

¹⁵ G l o g e r, jw. s. 1.

¹⁶ Wiadomo nam, że część szlachty nie miała własnych pierścieni herbowych (Rekognicjarz poborowy województwa podlaskiego 1581. AGAD. ASK. 0. IV nr 41). Daje to podstawę do przypuszczeń o nieznanym kształcie godła czy nawet nazwy swojego rodu. W. A. Maciejowski (*Polska i Ruś* t. 2 s. 321) nadmienia: "[...] klejnotu nazwiska swego nazwać nie umiał a mimo to pysznił się [...]". Imiona były używane rozmaicie. Trudno jest wyłonić jedno lub dwa charakterystyczne dla danego rodu.

¹⁷ G l o g e r, jw. Autor ten napisał jeszcze dwa szkice o podobnej tematyce (*Dawna ziemia bielska i jej początkowa szlachta*. "Biblioteka Warszawska" 131:1873 s. 243-256; *Kilka wiadomości o szlachcie zagonowej mazowieckiej i podlaskiej*. "Niwa" 14:1878).

źródłowymi¹⁸. Niemniej ważną pracą jest artykuł I. T. Borowskiego, charakteryzujący społeczeństwo tego regionu do czasu Unii Lubelskiej¹⁹. Z nowszych opracowań, jako najciekawsze, wymieńmy wiele artykułów J. Wiśniewskiego na temat osadnictwa Podlasia²⁰ oraz pracę zespołową pod red. A. Wyrobisza o gospodarce i społeczeństwie województwa podlaskiego w okresie staropolskim²¹. Ponadto interesujące są szkice: H. Górnowicza, przedstawiającego proces powstawania nazw rodowych na Podlasiu i ich etymologię²², J. Ochmańskiego, charakteryzującego strukturę feudalnej własności ziemskiej w XVI w.²³, a także S. Aleksandrowicza, omawiającego mapy majątkowe z tego samego okresu²⁴. Pozostałe prace jedynie w części omawiają dzieje regionu czy też interesujące nas zagadnienia.

Szlachta na terenie Podlasia stanowiła ok. 27% całego społeczeństwa²⁵. Była to głównie drobna szlachta, zwana popularnie szaraczkową, chodaczkową czy zagrodową. Do tej grupy zasadniczo można zaliczyć szlachtę gniazdową. Przyjmuje się, że osadnictwo szlacheckie na terenie województwa podlaskiego jest kontynuacją kierującego się na wschód osadnictwa mazowieckiego, kończącego się na linii Tykocin - Drohiczyn. Dlatego też siedziby szlacheckie znajdują się w zachodniej części regionu, porozrzucone nierównomiernie wzdłuż jego granicy.

¹⁸ *Polska XVI wieku* T. 7 cz. 2 i 3.

¹⁹ I. T. Baranowski. *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej. Trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych*. "Przegląd Historyczny" 7:1908 s. 40-74, 183-203, 300-321.

²⁰ J. Wiśniewski. *Kilka uwag o osadnictwie puszczy pojańwieskich od XV do XVIII wieku*. "Rocznik Białostocki" 1:1961 s. 305-311; t e n ż e. *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-litewsko-ruskim od k. XIV do poł. XVII w.* "Acta Baltico-Slavica" 1:1964 s. 115-133; t e n ż e. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do k. XVIII wieku*. W: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*. Pod red. J. Antoniewicza. Białystok 1967 s. 13-294; t e n ż e. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do poł. XVI wieku*. W: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*. Pod red. M. Gnatowskiego i H. Majeckiego. Warszawa 1974-75 s. 9-252; t e n ż e. *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*. "Acta Baltico-Slavica" 11:1977 s. 7-80.

²¹ *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII wieku*. Pod red. A. Wyrobisza. Warszawa 1981.

²² H. Górnowicz. *Rodowe nazwy Podlasia*. "Onomastica" 12:1967 z. 1-2 s. 5-69.

²³ J. Ochmański. *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI wieku*. "Acta Baltico-Slavica" 1:1964 s. 157-163.

²⁴ S. Aleksandrowicz. *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*. "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 11:1966 nr 2 s. 279-305.

²⁵ Ochmański, jw. s. 162.

Znaczna część szlachty zamieszkiwała ziemię bielską, która zajmowała północną część województwa²⁶. Osady drobnoszlacheckie tworzyły tu większe lub mniejsze skupiska. Okolicą o największym skupieniu drobnej szlachty była południowo-zachodnia część ziemi bielskiej, położonej na zachód od Narwi i Strabli. Na tym obszarze znajdowało się 10 parafii, czego większość była wyłącznie zasiedlona przez rody gniazdowe. Oprócz tego skupiska było jeszcze kilka pomniejszych. Jedno – przy wielkich bagnach i trzęsawiskach biebrzańskich, pomiędzy wsią Trzcianna a miastem Goniądz. Druga okolica – najdalej wysunięta na północ - ciągnęła się wzdłuż granicy z Prusami Książęcymi. Reszta gniazd szlacheckich (dwu lub kilkudziesięciu) porozrzucana była po całym terytorium, pomiędzy dobrami monarszymi i możnowładczymi.

Przyczyny takiego rozdziału były różnorodne. Jedną z nich były warunki naturalne. Inną, znacznie poważniejszą, była duża liczba królewszczyzn (wcześniej wielkich latyfundiów możnowładczych). Od końca XV w. właściciele ich nastawiali się raczej na planowe osadnictwo włościańskie, aniżeli na żywioł szlachecki. H. Łowmiański twierdzi, że ustawa włóczna przeprowadzona na tym terenie w połowie XVI w. położyła kres nieskrępowanej żadnymi regułami kolonizacji puszczy²⁷.

Czy stopień rozrodzenia bielskich rodów gniazdowych był znaczny? Jak to wynika z naszego szacunku (tab. 1) w ośmiu rodach noszących to samo nazwisko było ponad 10 rodzin. Do tego należy dodać, że w 1580 r. było 321 grup cześniczych (wspólnie gospodarujących). Grupa cześnicza mogła składać się z dwóch, trzech i więcej rodzin naturalnych. Najliczniejsza, zarejestrowana w spisach podatkowych z terenu ziemi bielskiej wspólnota cześnicza składała się z dziewięciu naturalnych rodzin²⁸.

Spróbujmy teraz prześledzić wielkość areалу będącego w posiadaniu gniazdowców. Pozwoli to zorientować się w stopniu zamożności szlachty zamieszkującej interesujący nas obszar. Rejestry podawały wielkość dóbr szlacheckich w danej wsi, rozróżniając dwie kategorie posiadanej ziemi. Do pierwszej zaliczono posiadłości, które szlachta obrabiała sama, a powszechnie określane mianem "włók szlacheckich". Drugą tworzyły "włóki osiadłe", czyli areał uprawiany przez kmieci.

Analizując tabelę 2. można zauważyć bardzo duży udział gniazdowców w areale gruntów uprawianych własnoręcznie przez szlachtę, a bardzo mały – przez posiadanych kmieci. Powyższa tabela wskazuje na znaczną różnicę areалу szlacheckiego w ujęciu globalnym (czy też rodów gniazdowych), w analizowanych rejestrach. Róż-

²⁶ Wg obliczeń A. Jabłonowskiego (na podstawie rejestrów z 1580 i 1591 r.) własność szlachecka na terenie ziemi bielskiej wynosiła 3623 włóki osiadłe i szlacheckie, co stanowiło 38,7% całego areалу szlacheckiego województwa. Włóki obrabiane własnoręcznie przez szlachtę zajmowały 40,6% areалу w skali województwa (w tej kategorii) (*Polska XVI wieku*. T. 7 cz. 2 s. 145).

²⁷ Ł o w m i a ń s k i, jw. s. 99.

²⁸ W 1577 r. we wsi Same Piszczate (*Regest* s. 208).

Tab. 1. Liczba rodzin w rodach gniazdowych wg rejestru poborowego z 1580 r.²⁹

	razem	Liczba rodzin w rodzcie*			
		1 – 3	4 – 6	7 – 9	10 i więcej
Gospodarujący indywidualnie**	430	90	17	12	8
Gospodarujący wspólnie***	321	116	17	5	1

*"Rodzina" oznacza tu podatnika wpłacającego podatek za posiadaną przez siebie lub zespół ziemię. Przypuszczamy, że taka osoba musiała reprezentować rodzinę naturalną lub kilka rodzin (grupy cześnicze). Wliczyliśmy tu także rodziny osierocone. ** Rodzina gospodarująca indywidualnie. *** Rodziny gospodarujące w grupach cześniczych, a także członków takiej grupy, wchodzących w skład jednego rodu, który jednocześnie posiadał działy indywidualne (zob. przyp. 53).

Tab. 2. Areal posiadłości rodów gniazdowych wg rejestrów z 1577 i 1580 r.³⁰

Data rejestru	Areal szlachecki ogółem		Areal rodów gniazdowych		Udział procentowy	
	włóki szlacheckie	włóki osiadłe	włóki szlacheckie	włóki osiadłe	włóki szlacheckie	włóki osiadłe
1577	2537,4	1335,5	2122,7	224,9	83,6	16,8
1580	2894,4	867,4*	2578,4	160,7	89,0	18,5*

²⁹ W tabelach nie wprowadziliśmy podziału na parafie czy powiaty. W rejestrach wiele danych podawanych przy jednostkach administracyjnych można zakwestionować ze względu na dowolność przypisywania poszczególnych miejscowości do określonych parafii. Próba mechanicznego przydzielania wsi do parafii jest niemożliwa ze względu na niewielką liczbę rejestrów służących nam za materiał identyfikacyjny oraz na specyfikę zapisu – komasacja kilku miejscowości w jednym zapisie z podaniem części arealu należącego do danych wsi.

³⁰ Część włók została doszacowana (176 włók), gdyż w czterech przypadkach podana została w rejestrze tylko suma pobranych pieniędzy bez wyszczególnienia za jaki areal (z Dzięciołowa 46 złp. i 24 gr., z Pulszy 19 złp. i 22 gr., z Niewodnicy 50 złp. i 18 gr., z Juchnowca 58 złp. i 10 gr. – *Regest* s. 589, 593, 638, 642). Włóki te zostały doszacowane w dużej części na podstawie rejestru z 1579 r. Wyniki podane w tej tabeli nie zgadzają się z ustaleniami A. Jabłonowskiego, gdyż podaje on je na podstawie dwóch rejestrów - z 1580 i 1591 r. (wyciągając średnią?), dodając do tego dobra kościelne (*Polska XVI wieku* T. 7 cz. 2 s. 145). Wobec tych danych trudno nam zająć negatywne stanowisko (brak szczegółowej analizy tabeli). Znaleźliśmy jedynie kilka drobnych błędów m. in. konfrontując dwie tabele zamieszczone w tym samym tomie – s. 93-94 i 145) oraz kilka nieścisłości w obliczeniach.

nicy tej nie mniejszy szacunkowe doliczanie areалу gruntów folwarcznych czy też powierzchni ogrodów będących w posiadaniu dużej liczby zagrodników³¹.

O wartości spisów poborowych pisano wielokrotnie³². Obecnie historycy podkreślają, że ta podstawa źródłowa do badań dziejów społeczno-gospodarczych, osadniczych czy demograficznych wsi polskiej w XVI w. nie odpowiada w pełni ówczesnie istniejącemu stanowi rzeczy. Działo się tak wskutek nadużyć popełnionych przez podatników, jak i poborców. O tym nadmieniały już współczesne epoki źródła, ukazując nam mechanizmy tego procesu³³. Na terenach zamieszkałych przez drobną szlachtę podobne praktyki były ułatwione ze względu na zróżnicowane formy własności ziemi (dobra pojedynczych właścicieli czy grup cześniczych znajdowały się często w kilku kawałkach, niekiedy daleko od siebie położonych). Stanowiło to znaczne utrudnienie w ustaleniu przez urzędników państwowych rzeczywistego areалу czy rodzaju ziemi. Nie wiadomo, jak precyzyjnie odmierzano powierzchnię włóki³⁴. Do tego dochodzi sumiennosc zapisu przez urzędników skarbowych rejestrujących zastaną przez nich sytuację. Pomimo tych mankamentów należy przyjąć, że na podstawie rejestrów poborowych można otrzymać w miarę adekwatny obraz sytuacji społeczno-ekonomicznej interesującej nas szlachty.

Powierzchnia gruntów będących w posiadaniu jednego rodzaju kształtowała się różnie – od 2. do 97. włók szlacheckich oraz od 0,5. do 16. włók osiadłych³⁵. Dziesięcio- i pięciowłokowe przedziały dają możliwość przejrzystego zobrazowania istniejącej sytuacji (tab. 3).

W kategorii włók szlacheckich zdecydowanie dominują dwa pierwsze przedziały, i to tak w 1577, jak i 1580 r., stanowiąc w każdym przypadku ponad 70% ogółu działów rodowych. Może to świadczyć o niskiej pozycji majątkowej, bądź też niespójności rodowej. Reszta rozłożona jest równomiernie na pozostałe klasy, wśród których połączną część stanowią arealy ponad 50 włók (4,2% - 1577 r. i 3,8% - 1580 r.).

W drugiej kategorii ziemi sytuacja wyglądała podobnie. Zdecydowana większość (ok. 70%) rodów posiadała do 5 włók osiadłych. Na uwagę zasługuje fakt zarejestrowania siedmiu rodów posiadających ponad 10 włók. Wyniki te maleją w rejestrze

³¹ Rejestr z 1577 r. podaje 678 zagrodników, a z 1580 r. – 337. Duża część tych zagrodników była bez ziemi.

³² M. in. I. G i e y s z t o r o w a. *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII wieku*. "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 10:1962 nr 3-4 s. 575-593; G i e y s z t o r, *Ż a b o k l i c k a*, jw. s. 338-355; K. G ó r s k a. *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*. "Studia Źródłoznawcze" 1:1957 s. 185-189 i inni.

³³ G ó r s k a, jw. s. 186-189. Uniwersał z 1580 roku nakazuje poborcom przysiąc, że nic sobie nie przywłaszczyli (*Volumina legum* t. 2 s. 202).

³⁴ Na Podlasiu rejestry podają ziemię mierzoną wg miary chełmińskiej (1 włóka = 30 morgów).

³⁵ Zasadniczo jeden właściciel posiadał włóki osiadłe albo szlacheckie. W rejestrach kilkakrotnie zarejestrowano przypadki posiadania przez jednego szlachcica dwóch kategorii ziemi (zob. przyp. 53).

Tab. 3. Wielkość dóbr poszczególnych rodów gniazdowych wg rejestrów z 1577 i 1580 r.

Data rejestru	liczba rodów razem	Areal włók szlacheckich						liczba rodów razem	Areal włók osiadłych			
		0-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50 i więcej		0-5	5-10	10-15	15 i więcej
1577	141	57	49	16	12	1	6	55	39	9	7	—
1580	155	62	51	20	9	7	6	40	28	8	2	2

późniejszym. Tym niemniej rejestr z 1577 r. wskazuje, że jeszcze w poł. XVI w. członkowie 55 rodów, co stanowi 32% wszystkich rodów gniazdowych ziemi bielskiej, posiadali jeszcze poddanych.

Najmajątniejsze rody (powyżej 30 włók) miały swoje gniazda w dorzeczu Nurca i Narwi. Był to teren najstarszego osadnictwa na ziemi bielskiej³⁶. Gniazda rodów posiadających najwięcej włók osiadłych znajdowały się w różnych rejonach ziemi bielskiej; zazwyczaj leżały one blisko dóbr królewskich czy wielkiej własności.

Chcąc uplastyczyć powyższe dane, spośród 171 rodów wybraliśmy czterech reprezentantów w celu dokładniejszego przyjrzenia się typowi osadnictwa oraz rozmieszczeniu dóbr rodowych. Przy wyborze uwzględniliśmy znaczny zasób informacji, zróżnicowanie pod względem liczby poszczególnych działów, kategorii uprawianej ziemi i form jej uprawy, a także stopień zasiedlenia na tym terenie. Gniazda tych rodów znajdowały się w różnych krańcach ziemi bielskiej. Największy stopień zagęszczenia, pomiędzy granicą z Mazowszem a Narwią, reprezentują Jabłońscy i Wojnowie, natomiast ziemie położone na północ od Narwi – ród Bajkowskich, a rejon południowo-wschodni (okolice Bielska) – Hryniewieccy.

Charakterystyczny typ osadnictwa, różny od własności królewskiej, kościelnej czy szlacheckiej, wytworzyła drobna własność zagrodowa w rodzaju przysiółków powiązanych ze sobą terytorialnie i nazewniczo. Nie był to dominujący typ osadnictwa. Jak to wynika z tab. 4., występowanie i liczebność przysiółków oraz ich brak może wynikać ze zwyczajów panujących w danym rodzie.

Znaczna ich liczba przy wsiach Jabłoń i Wojny oraz nagminność występowania przysiółków we wschodniej części Mazowsza wskazuje na pewnego rodzaju modę, rozpowszechnioną wśród mazowieckich zagonów. Z nich rekrutowali się Jabłońscy i Wojnowie³⁷. Nie znamy gniazda pierwotnego Bajkowskich.

³⁶ Wiśniewski. *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny* s. 16-17.

³⁷ S. Uruski, A. Kosiński. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. Warszawa 1904-1931. T. 5 s. 303. Nie znaleźliśmy informacji o pochodzeniu Wojnow. Wiemy tylko, że wieś Wojny znajdowała się na Mazowszu (powiat Nowe Miasto), lecz ta wieś nie posiadała podobnej liczby przysiółków, jak na terenie ziemi bielskiej.

Tab. 4. Wielkość wsi rodowych Bajkowskich, Hryniewieckich Jabłońskich i Wojnów wg rejestrów z 1577 i 1580 r.

Nazwa wsi	1577 r.		1580 r.	
	włóki szlacheckie	włóki osiadłe	włóki szlacheckie	włóki osiadłe
BAJKI	A	B	B	B
HRYNIEWICZE	C	B	D	A
JABŁOŃ Biskupki	A		A	
Dąbrowa	B		B	
Dobki	B		A	
Jankowcze	C		C	
Kościelna	C		B	
Maliki		A		
Markowięta	B	A		A
Rykacze	A		A	
Spały	B			
Żebrowizna	B		A	
WOJNY Antiqua	A	A	B	A
Dąbrowa	A	A	D	A
Króle			B	
Piecзки		A		
Piotrasze		A		
Pogorzel		A	B	A

Legenda: A: 0-5 włók, B: 5-10 włók, C: 10-15 włók, D: 15 i więcej.

Hryniewieccy byli potomkami bojarów putnych. Brak przysiółków może wskazywać na nie utrwaloną odrębność osadniczą. W części przysiółki były jedynie wyrazem samookreślenia się sąsiedzkiej grupy płatniczej, dowolnie określanej i rejestrowanej w poszczególnych rejestrach poborowych³⁸. Potwierdzeniem tej tezy jest tylko trzykrotne powtórzenie się podobnego areалу w tych samych miejscowościach (tab. 4). W innych przypadkach wsie diametralnie różnią się swą wielkością od siebie, bądź w ogóle nie występują.

Ta dowolność zapisu komplikuje możliwość adekwatnego określenia wielkości każdej wsi. Teoretycznie, na podstawie zebranych informacji, tylko sześć wsi możemy zaliczyć do bardzo dużych lub dużych (tab. 4). Są to wsie: Bajki, Hryniewicze, Jabłoń Jankowcze, Jabłoń Kościelna, Wojny Antiqua i Wojny Dąbrowa. Reszta – to wsie małe, z czego większość stanowi typowy przykład przysiółków.

Czy można zbudować model największej arealem wsi macierzystej? Biorąc za macierze wsie wskazujące na to nazewnictwo uzyskaliśmy jedynie w części pozytywne

³⁸ Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku. Pod red. W. Paluckiego. W: *Atlas Historyczny Polski*. Warszawa 1973 cz. 2 (komentarz) s. 80.

rezultaty. Możliwy jest większy areal należący do osady młodszej drogą zagospodarowania pustek czy trzebień lasów i zagajników.

Zapiski w rejestrach bardzo często notują termin "z cześnikami". Cześnictwo polegało na niepodzielnym władaniu ziemią przez całe grupy osób, które zwykle były – lecz nie musiały być – związane ze sobą więzami rodzinnymi³⁹. Właściwie możemy ich nazwać współwłaścicielami lub współużytkownikami⁴⁰. Jest to zapewne relikwiny wspólnoty pierwotnej, który był warunkowany względami ekonomicznymi. Cześnictwo podobne było do "siabrostwa", bardzo popularnego na Litwie i Rusi. Charakteryzowało się ono niepodzielnością posiadanego przez współników obszaru. Było to podyktowane ochroną gruntów przed rozdrabnianiem⁴¹. Na Podlasiu litewskie "siabrostwo" zostało połączone z "niedzialem" rozpowszechnionym na Mazowszu.

Cześnictwo dominowało niepodzielnie w dobrach szlachty zagrodowej. W 1577 r. ta forma władania ziemią stanowiła 90,7% wszystkich dóbr gniazdowych, zaś według rejestru późniejszego – i bardziej dokładnego w tej mierze – 79,7% (tab. 5). W drugiej kategorii własność wspólna zajmowała 29,5% lub 17,6% arealu obrabianego przez kmieci.

Tab. 5. Formy władania ziemią rodów gniazdowych wg rejestrów z 1577 i 1580 r.

Data rejestru	Areal włók szlacheckich				
	ogółem	działy wspólne	udział w %	działy indywidualne	udział w %
1577	2122,7	1927,4	90,7	195,3	9,3
1580	2578,4	2054,6	79,7	523,8	20,3
	Areal włók osiadłych				
	działy ogółem	działy wspólne	udział w %	działy indywidualne	udział w %
1577	224,9	66,2	29,5	158,7	70,5
1580	160,7	28,4	17,6	132,3	82,4

"Niedział" polegał na wspólnej własności i odpowiedzialności majątkowej oraz braku swobody dysponowania majątkiem przez jednostkę⁴². Mógł być tak wspólnotą rodzinną, jak i rodową. Zazwyczaj nie przekraczał kilku osób z kręgu krewnych: ojciec

³⁹ *Polska XVI wieku* T. 7 cz. 3 s. 61.

⁴⁰ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wrocław 1969 t. 1 s. 189.

⁴¹ *Polska XVI wieku* T. 7 cz. 3 s. 64.

⁴² B. W a l d o. *Niedział rodzinny w polskim prawie ziemskim do końca XV wieku*. Wrocław 1967 s. 7.

– synowie, dziad – wnuk, bracia rodzeni i stryjeczni itp.⁴³ Nasze rejestry wymieniają wszystkie ewentualności. Najczęściej spotykany był "niedział" braterski. W takich "niedziałach" uczestniczyły także osoby o innym nazwisku⁴⁴. Nie jest wykluczone, że były one spowinowacone lub spokrewnione (szwagier, brat cioteczny). Sprzyjać temu mogła rozpowszechniona na tym terenie praktyka dziedziczenia ziemi przez kobiety⁴⁵. W klasycznym "niedziale" spadki kobiet powinny być skupowane przez krewniaków, a obcy mógł uczestniczyć we wspólnocie jedynie w wyniku wspólnego kupna⁴⁶. Członkowie "niedziału" byli zazwyczaj wyszczególnieni w wyniku rozpadu na tzw. niedziały przejściowe bądź na gospodarstwa indywidualne⁴⁷. W takim rozdziale mogły partycypować osoby duchowne⁴⁸.

Działów indywidualnych naliczyliśmy niewiele. W 1577 r. było ich 71, zaś w trzy lata później 252. Po doliczeniu działów przejściowych liczba ta wzrosła⁴⁹. Analizując tab. 6. możemy zauważyć znaczną różnicę w liczbie działów pojedynczych. Czterokrotny ich wzrost w 1580 r. – w stosunku do rejestru z 1577 r. – może być wynikiem procesu rozpadu wielkich działów cześniczych lub działów przejściowych. Nie jest wykluczone, że powyższe zmiany są rezultatem zmiany formularza podatkowego. Najczęściej spotykany dział pojedynczy mieścił się w przedziale od 1 do 1,5 włóki szlacheckiej (1577 r. – 9 przypadków, 1580 r. – 56 przypadków), następnie w przedziale 0,5 do 1 włóki (5 i 28 przypadków). Ponadto w 1580 r. zarejestrowaliśmy dużą liczbę działek mieszczących się w klasach 1,5 – 2, 2 – 2,5, 2,5 – 3 włók (24, 20, 20 przypadków). Największa liczba indywidualnych właścicieli posiadających kmieci mieściła się w przedziale 1 – 1,5 włóki osiadłej (w 1577 r. – 14 przypadków).

⁴³ Tamże s. 35-37.

⁴⁴ Np. wg rejestru z 1577 r. – za 20 włók szlacheckich z Toczyłowa płacił Mieczkowski w imieniu własnym i Toczyłowskich (*Regest* s. 287).

⁴⁵ W rejestrach najczęściej odnotowywaliśmy działy wdów, tym niemniej często zdarzały się arealy będące własnością panien. Niekiedy podawano wysokość wiana wniesionego w postaci gruntów (zob. przyp. 60).

⁴⁶ W a l d o, jw. s. 23 i 41.

⁴⁷ W niedziale ojciec – synowie, po śmierci ojca, najstarszy syn dzielił majątek na schedy, a inni wybierali je w formie wzajemnego porozumienia bądź je losując. Przy podziale dziad – wnukowie wspólną ziemię dzielono wg szczerpów a potem wg głów. Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku mogły egzystować nadal niedziały u części jej członków (W a l d o, jw. s. 125-141).

⁴⁸ W rodzic Płońskich ks. Abram w 1580 r. miał 5 zagrodników rolnych, a w Roskach Włódkach 0,5 włóki szlacheckiej. Trzy lata wcześniej figuruje jako współwłaściciel (z Janem Płońskim i Hipolitem Jankowskim) 2 włók osiadłych i 9 zagrodników (*Regest* s. 222).

⁴⁹ W 1577 r. naliczyliśmy 33, a w trzy lata później (1580 r.) 64 niedziały. W tej liczbie dominują niedziały braterskie (29 i 58 przypadków), następnie ojciec – syn (2 i 4 przypadki). Jeden raz zarejestrowaliśmy niedział ojciec – pasierb (w 1577 r.). Po jednym razie (w 1577 i 1580 r.) braci stryjecznych. Oprócz tego wyszczególniono wszystkich niedzielnych w niedziale kilkuosobowym – 12 przypadków w 1577 i 6 w 1580 r.

Tab. 6. Wielkość działek indywidualnych właścicieli wśród rodów gniazdowych wg rejestrów z 1577 i 1580 r.

Data rejestru	Rodzaj ziemi	Położenie ziemi	Wielkość działek (we włókach)											ogółem
			0-0,5	0,5-1	1-1,5	1,5-2	2-2,5	2,5-3	3-3,5	3,5-4	4-4,5	4,5-5	5 i więcej	
1577	włóki szlacheckie	w gnieździe	1	3	6	2	2	1	1	-	-	-	3	19
		poza gniazdem	-	2	3	-	-	1	1	-	2	-	-	9
		mieszane	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2
		razem	1	5	9	3	2	2	2	-	2	-	4	30
	włóki osiadłe	w gnieździe	1	8	12	-	1	-	1	-	1	1	1	26
		poza gniazdem	-	3	1	1	1	3	-	1	-	-	-	10
mieszane		-	2	1	-	-	-	-	-	1	-	1	5	
razem	1	13	14	1	2	3	1	1	2	1	2	41		
1580	włóki szlacheckie	w gnieździe	13	15	45	18	15	15	2	4	2	1	7	137
		poza gniazdem	6	12	11	4	2	3	1	-	1	-	3	43
		mieszane	-	1	-	2	3	2	1	1	1	-	1	12
		razem	19	28	56	24	20	20	4	5	4	1	11	192
	włóki osiadłe	w gnieździe	1	12	10	3	5	-	-	-	-	-	-	31
		poza gniazdem	1	2	2	1	2	1	1	2	-	-	1	13
mieszane		1	5	2	1	2	1	-	1	1	1	1	16	
razem	3	19	14	5	9	2	1	3	1	1	2	60		

Biorąc pod uwagę ewentualność równego rozdzielenia działów przejściowych i podliczając wszystkie wyżej wymienione działki uzyskaliśmy wielkość działki pojedynczej, obliczoną na zasadzie średniej arytmetycznej. Dało to w 1577 r. 2,04 włóki szlacheckiej oraz 1,24 włóki osiadłej, zaś w 1580 r. – 1,66 i 1,33 włóki. W konfrontacji z tab. 6. powyższe wyniki są nieco zawyżone, lecz różnica ta nie jest zbyt wielka.

Spoglądając na wyniki podane powyżej należy stwierdzić, że szlachcic gniazdowy zaliczany do szlachty cząstkowej (średnia działka 1,33 włóki osiadłej) mógł mieć pięciu poddanych siedzących na ćwierćwłótkach lub więcej niż dwóch poddanych na półwłótkach (według rejestrów z terenu ziemi bielskiej kmiecie mieli nadziały 0,25 lub 0,5 włóki). Dane te skłaniają do przypuszczeń o istnieniu niewielkiej liczby folwarków dużych, tzn. spełniających wszelkie wymagania ekonomiczne. Na dobrze funkcjonujący folwark w Koronie w połowie XVI w., według szacunku A. Wyczańskiego, potrzeba było 8,1 łana. Z tego 44% (3,6 łana) powierzchni przypadało na grunty folwarczne, zaś 56% (4,5 łana) na uposażenie kmieci⁵⁰. W naszym przypadku sytuację tę polepszało masowe występowanie zagrodników (średnia w 1577 r. – 2,8 a w 1580 r. – 3,2 zagrodnika na jedno gospodarstwo), którzy w głównej mierze zaspokajali głód rąk do pracy. Niewielka liczba działów indywidualnych – ponad 4 włóki osiadłe – świadczy o sporadycznym występowaniu dużych folwarków będących własnością bielskich gniazdowców⁵¹. Przypadki posiadania przez jednego właściciela areалу składającego się z kilku kawałków, które leżały niekiedy w znacznej odległości od siebie, nie należały do rzadkości⁵². Odnotowaliśmy kilku właścicieli posiadających jednocześnie dwie kategorie ziemi⁵³. Jest to przykład stopniowego ubożenia bądź chwilowego przekwalifikowania części gruntów na czas sporządzania rejestru⁵⁴.

Bielska szlachta gniazdowa nie należała do najbiedniejszej. Widać to w konfrontacji z resztą drobiazgu zamieszkującego tę największą okolicę drobnoszlachecką. Członków ponad ¼ rodów gniazdowych można zaliczyć do szlachty cząstkowej – posiadającej folwarki lub folwarczki. Wśród szlachty uprawiającej własnoręcznie posiadany

⁵⁰ A. W y c z a ń s k i. *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce 1500-1580 r.* Warszawa 1960 s. 113.

⁵¹ Takowe folwarki posiadali m. in.: Jan Łoknicki z Łoknicy, Mekisse i Łanowie (par. bielska) – razem 13,25 wł. os., Adam Karwowski w Karwowie (par. rajgrodzka) – 4,5 wł. os. i Marcin Mieński w Mieniu i Wyszonkach (par. wyszcńska) – 4 wł. os. (*Regest* s. 173, 264, 289).

⁵² Np. Jan Wojno w Rzepkach (par. domanowska) dzierżył 0,5 włóki osiadłej, w Połaziach Świerzych 0,5 włóki osiadłej i 1 zagrodnika (par. dąbrowska), a w Kramkówce (par. goniądzka) także 0,5 włóki osiadłej. W dobrach rodowych (Wojny Pogorzeli i Wojny Pieczki – par. dąbrowska) posiadał 1 włókę osiadłą. (*Regest* s. 576, 581, 583, 622).

⁵³ M. in. Mateusz Ilermanowski był właścicielem 2,5 włóki szlacheckiej i 1,5 włóki osiadłej (*Regest* s. 621).

⁵⁴ Oplata za grunty uprawne wynosiła: w 1577 r. – 15 groszy za włókę osiadłą i 12 groszy za włókę szlachecką. W 1580 r. analogicznie 20 i 15 groszy.

zagon nie było jeszcze rozpowszechnionego głodu ziemi. W porównaniu ze średnimi wielkościami działek szlachty liwskiej (0,45 łana) czy powiatu płockiego, bielskiego i sierpckiego – szlachcice bielscy wyglądają na zamożniejszych⁵⁵.

Niekorzystny dla gospodarki szlacheckiej był proces znacznego rozczłonkowania posiadanej ziemi. Zasiób informacji nie pozwala na stworzenie schematu takiej szachownicy, lecz wskazuje, że rozdrobnienie gruntów zaczynało być widoczne⁵⁶. Przyczyny tego mogły być różnorodne. Zapewne szachownica była wynikiem podziałów ojcowizny, otrzymywania spadków czy skupywania działek krewnych poprzez "wzienie się" w dobra rodowe wybranki, a także jako rezultat transakcji kupna-sprzedaży oraz zastawu⁵⁷. Niewątpliwie najpowszechniejszymi formami były podziały dóbr rodzinnych. Posiadamy dane o częstych przypadkach dokupu ziemi. Na podstawie rejestru z 1580 r. ustaliliśmy członków 21 rodów dokupujących grunty, nawet o dość znacznym obszarze (do 4,5 włóki). Transakcje były dokonywane tak przez grupy cześnicze, jak i przez indywidualnych właścicieli (tab. 7). Dotyczyły one tak ziemi leżącej w dobrach danego rodu, jak i poza ich obrębem.

Tab. 7. Wielkość arealu (we włókach szlacheckich) dokupowanego przez szlachtę gniazdową wg rejestru z 1580 r.

Wielkość arełu	Liczba transakcji				
	ogółem	w gnieździe	poza gniazdem	indywidualnie	grupowo
0–0,5	8	3	5	6	2
0,5–1,0	8	4	4	6	2
1,0–1,5	3	1	2	–	3
1,5–2,0	–	–	–	–	–
2,0–2,5	2	2	–	–	2
2,5–3,0	–	–	–	–	–
3 i więcej	2	1	1	1	1

Tworzona była pewnego rodzaju kombinacja, gdzie członek niedziału we własnym imieniu kupował ziemię, która nie wchodziła w skład majątku cześniczego czy nie-

⁵⁵ A. Żaboklicka. *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV i XVI wieku na przykładzie ziemi liwskiej*. "Przegląd Historyczny" 49:1958 s. 251. S. Rosłaniec. *Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*. Warszawa 1928 s. 58.

⁵⁶ Mapy z tego okresu zaznaczają kształt i położenie granic gruntów kilku rodów w jednym regionie w sposób uproszczony (Aleksandrowicz, jw. s. 288-302). S. Rosłaniec (jw.) podaje w miarę pełną charakterystykę tego procesu na interesującym nas terenie.

⁵⁷ Rosłaniec, jw. s. 98.

dzielnego⁵⁸. Spośród innych form sześć razy odnotowaliśmy informację o zastawie oraz kilka razy o intratnym "wżenieniu się"⁵⁹. Jak to wynika z akt skarbowych – kobiety (wdowy i panny) często dziedziczyły duże działki⁶⁰.

Analizując stopień zamożności szlachty nie należy zapominać o żyzności gleb terenu ziemi bielskiej. W wielkim przybliżeniu można powiedzieć, że gleby średnio-dobre i dobre (brunatne, płowe, bielcowe na glinach i mady) przeważnie znajdowały się w północnej i środkowej części regionu, zaś słabe (na piaskach) na jego południowych krańcach. Bielska szlachta głównie uprawiała owies i żyto, w mniejszych ilościach przenieć i proso. Stosowano trójpolówkę w różnych wariantach. Narzędzia rolnicze były prymitywne. Obok ziemi ornej przy folwarkach i folwarczkach leżały łąki, lasy zagajniki i podmokłości sprzyjające gospodarce hodowlanej.

Największym źródłem dochodu nielicznej grupy zamożniejszej szlachty były karczmy i młyny. Niepełność danych w inwentarzach nie pozwala nam odtworzyć dokładnie sieci występowania tych urządzeń na obszarze ziemi bielskiej. Dlatego też jesteśmy w stanie podać jedynie ich przybliżoną charakterystykę.

Obiekty te były sporadycznie własnością dziedziczną. Nawet najmajętniejsi posiadali tzw. młyny doroczne⁶¹. Źródła nie podają statusu prawnego władania karczmami. W jednym i drugim przypadku obok pojedynczych właścicieli pojawiały się spółki z udziałem $\frac{1}{2}$ lub mniejszym. Od dzierżawy (szczególnie karczem) nie stronili plebani (znaczna ich część pochodziła ze szlachty gniazdowej), którzy zazwyczaj posiadali je w dużych wsiach parafialnych⁶². Część karczem we własnym zakresie warzyła piwo lub paliła gorzałkę. Obiekty te nie były duże. Młyny przeważnie wyposażone były tylko w jedno koło. Prócz nich zarejestrowaliśmy kilka wiatraków i foluszy.

Znaczny dochód przynosiło rzemiosło wiejskie. Po wsiach siedzieli rzemieślnicy kowale, kuśnierze, garncarze, bednarze. Była to ludność poddana bogatej i średniej, a bardzo rzadko cząstkowej szlachty.

Położenie dóbr szlacheckich wskazywać może na pewne rodzaje dodatkowych zajęć szaraczkowej szlachty. Dobrze rozwinięta sieć wodna daje podstawę do przypuszczeń o popularności rybołówstwa. Nie obce było dla tej ludności bartnictwo. Stanowiło ono

⁵⁸ Andrzej, s. Jakubów, będąc w grupie cześniczej w Kuleszach Maczkowiętach tamże dokupuje indywidualnie 1 włókę szlachecką. Wit, s. Jana, członek grupy cześniczej (5,5 wł. szl.) dokupuje indywidualnie od woźnego z Mikosów 0,5 włóki szlacheckiej (*Regest* s. 568 i 591).

⁵⁹ Baltazar Falkowski miał w zastawie 3 włóki osiadłe od Mikotaja Sobieskiego z Mikicina (w skład których weszła nawet oprawa żony). Inne zastawy swoją wielkością wahają się od 4 do 21,5 morgi (*Regest* s. 241-242 i 639). Żona Jana Olędzkiego w Domanowie posiadała 1,25 włóki szlacheckiej, Piotr Brzostowski wraz z ręką żony posiadał w Woli Wahanowskiej 8,25 włóki osiadłej (*Regest* s. 241 i 641).

⁶⁰ Ich rozpiętość wahała się od 8,25 do 0,5 włóki osiadłej oraz od 0,5 do 2 włók szlacheckich.

⁶¹ Jan Łoknicki, jeden z najbogatszych szlachciców wśród rodowej szlachty, posiadał 5 kół młyńskich, ale wszystkie były wydzierżawione od króla (*Regest* s. 264).

⁶² *Regest* s. 216, 400-405.

poważną gałąź produkcji folwarcznej, szczególnie po zrzeczeniu się przez króla (w 1538 r.) pobierania regale bartnego⁶³. Niektóre rody posiadały barcie w lasach starościańskich⁶⁴. Zapewne lasy dostarczały naszej szlachcie jeszcze innych korzyści⁶⁵.

Koniec XVI w. należy uznać za początek stopniowej pauperyzacji interesującej nas szlachty. Duża liczba zagrodników – a mała poddanych kmieci – sprawia, że szlachta gniazdowa jest sukcesywnie zaliczana do najuboższej warstwy w stanie szlacheckim. Znaczne rozczłonkowanie dóbr, rozpad niedziałów, małe karłowate folwarczki – niekiedy posiadające po kilku właścicieli, nie pozwalały na prawidłową gospodarkę rolną. Szlachta powoli opuszczała swe gniazda rodowe w celu polepszenia swojej pozycji materialnej.

Niniejszy artykuł jest jedynie studium wycinka życia społeczno-ekonomicznego szlachty gniazdowej. Przedstawione tu wyniki, pomimo że są interesujące, nie mają charakteru pewników – ze względu na wąską bazę źródłową, a stanowią jedynie zasygnalizowanie problemu. Można tu znaleźć dużą liczbę pytań i znaków zapytania. Znaczną część pracy stanowią przypuszczenia. Potrzeba dokładnego opracowania pozycji społecznej i ekonomicznej drobnej szlachty jest nadal aktualna.

DIE ADELSTGESCHLECHTER DES BIELSKOER LANDES
AM ENDE DES 16. JAHRHUNDERTS.
EINE SOZIALÖKONOMISCHE STUDIE

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Adel im Gebiet Podlasie bildete im 16. Jahrhundert etwa 27% der Gesamtbevölkerung der Region. Es wird angenommen, dass die Ansiedlung des Adels auf dem Gebiet der Region Podlasie eine Kontinuierung der nach Osten gerichteten masowischen Ansiedlung ist, die an der Linie Tykocin – Drohiczyn zu Ende ist.

Ein beträchtlicher Teil des Adels besetzte das Bielskoer Land, das im Nordteil der Wojewodschaft liegt. Die Adelssitze befanden sich im Westteil der Region, ungleichmäßig längs ihrer Grenze verstreut. Die überwiegende Mehrheit des Adels, die sich dort ansiedelte, bildete Nestgeschlechter, die in ihren Geburts-

⁶³ P. Dąbkowski. *Bartnictwo w dawnej Polsce*. Lwów 1923 s. 6.

⁶⁴ W 1577 r. w starostwie knyszyńskim swoje barcie mieli Bajkowscy, Białosukniowie, Szorcowie, Wyszowaci (*Polska* cz. 3 s. 159).

⁶⁵ Na temat gospodarki leśnej na terenie Podlasia pisze E. Wroczyńska (*Eksploatacja lasów na Podlasiu w XVI wieku*. W: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia* s. 145-172).

besitzümern sassen. Sie nahmen die Namen von den Ortschaften (Nestern) an, aus denen sie stammten. Am Ende des 16. Jahrhunderts konnten wir 171 Nestadelsgeschlechter zählen.

Die uns interessierenden Geschlechter besaßen 1580 2739 Siedler- und Adelschufen. Dies waren 72,8% des gesamten Adelsareals auf diesem Gebiet. Das war der Kleinadel, volkstümlich Landadel oder Krautjunker genannt. Zum überwiegenden Teil bearbeitete sie ihren Landbesitz selbst. Dem Register von 1577 zufolge nahmen die Nestgeschlechter 83,6% der Bodenfläche der Adelschufen (eigenhändig vom Adel bearbeitet) und 16,8% der Bodenfläche der Siedlerchufen ein (von Fronbauern bearbeitet). Im Jahre 1580 war dieses Verhältnis ähnlich.

Die registrierten Nestgeschlechter waren von unterschiedlicher Grösse. Es kam vor, dass ein Geschlecht aus zwei oder drei natürlichen Familien bestand. Es gab auch Geschlechter, die mehr als zehn Familien umfassten. Die Schwierigkeiten bei der Feststellung der tatsächlichen Zahl der das Geschlecht bildenden Familien sind das Ergebnis der spezifischen Form der Bearbeitung des Bodens – in Bielskoer Land d.h. von den Bodenbesitz gemeinsam bearbeitenden Gruppen. Solche Gruppen nahmen (1580) 79,7%, den Bodenfläche der Adelsmorgen ein (und nur 17,6% in der Kategorie der Siedlermorgen). Dies war ein Versuch, der Zerstückelung des Bodens vorzubeugen. Nichtsdestotrotz lässt sich dieser Prozess am Ende des 16. Jahrhunderts auf diesem Gebiet doch feststellen. Es kam vor, dass ein Adliger Land besaß, das sich aus einigen manchmal weit voneinander entfernten Flecken zusammensetzte.

Das Geschlechterareal bewegte sich von 2 bis 92 Adelschufen und von 0,5 bis 16 Siedlerchufen. Aus dem Register von 1580 ergibt sich, dass 62 Geschlechter eine Bodenfläche bis 10 Adelschufen und 51 Geschlechter bis 20 Adelschufen hatten. Sechs Geschlechter besaßen eine Bodenfläche von mehr als 50 Adelschufen. In der zweiten Landkategorie beherrschten 28 Geschlechter (von 40, die Siedlerchufen besaßen) eine Bodenfläche bis 5 Hufen.

Unter den wenigen individuellen Teilen (Wirtschaften) fanden sich meistens Parzellen in der Grössenordnung von 1 bis 1,5 Adelschufen sowie 0,5 bis 1 und 1 bis 1,5 Siedlerchufen (im Jahre 1580). Das nach dem Prinzip des arithmetischen Mittels berechnete einzelne Teil betrug 1,6 Adelschufen und 1,3 Siedlerchufen (1580). Die mittlere Grösse einer bauernbesitzenden Wirtschaft betrug 1,3 Hufen, was auf das häufige Vorkommen kleiner Zwerghöfe verweist. Es kam vor, dass ein Vorwerk das Eigentum einiger Adliger war. Die beträchtliche Anzahl der auf diesem Gebiet vorkommenden Landbauern (im Durchschnitt drei Landbauern auf eine Wirtschaft) befriedigte Mangel an Arbeitskräften auf Vorwerken.

Die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts stellt den Beginn der allmählichen Pauperisierung der Nestgeschlechter dar. Der Nestadel wurde sukzessiv zur ärmsten Schicht im Adelsstand gezählt.

